

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

5^ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ:

ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ ΤΩΝ ΕΠΙΛΟΓΩΝ

Πάντειο Πανεπιστήμιο, 8-10 Μαΐου 2014

**Η ΦΤΩΧΕΙΑ ΣΤΟ ΔΗΜΟ ΑΘΗΝΑΙΩΝ: ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ ΚΑΙ
ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ***

Μαρία Πετράκη, Γιάννης Υφαντόπουλος*****

Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή ΝΟΠΕ

Περίληψη: Το άρθρο αυτό εξετάζει τους κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες που επηρεάζουν τον κίνδυνο φτώχειας στο Δήμο Αθηναίων. Χρησιμοποιούνται στοιχεία από δειγματοληπτική έρευνα που διενεργήθηκε το β' εξάμηνο του 2012 σε τυχαίο δείγμα 800 νοικοκυριών.

Τα ερευνητικά ερωτήματα είναι τα εξής: Ποιά είναι η έκταση και το βάθος της φτώχειας στο Δήμο Αθηναίων; Ποιές είναι οι ομάδες υψηλού κινδύνου; Ποιοί είναι αυτοί που πλήττονται περισσότερο από την κρίση; Υπάρχουν διαφορές στη φτώχεια μεταξύ Συνόλου Ελλάδος και Περιοχής Αθηνών; Ποιές είναι οι μορφές της Αστικής Φτώχειας και ποιοι είναι οι κοινωνικοί προσδιοριστές των κοινωνικο-οικονομικών

* Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος II. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

** Υποψήφια Διδάκτωρ Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

*** Καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ανισοτήτων στην Αθήνα; Ποιες είναι οι στρατηγικές των νοικοκυριών; Ποιες είναι οι πολιτικές σε τοπικό επίπεδο;

Η ανάλυση των στοιχείων βασίζεται σε απλές και σύνθετες κατανομές καθώς και σε σχετικούς ποσοτικούς δείκτες και ποιοτικές αναλύσεις. Ιδιαίτερα, αναδεικνύεται ότι ο κίνδυνος φτώχειας στην Αθήνα κυμαίνεται σε υψηλά επίπεδα, τα οποία όμως είναι χαμηλότερα από ότι ισχύει για το σύνολο της χώρας (έτος 2012: 23,1%).

Παρατηρείται επίσης ότι καθώς τα εισοδήματα συρρικνώνονται τα νοικοκυριά περιορίζουν τις καταναλωτικές τους δαπάνες και αλλάζουν τις καταναλωτικές τους συνήθειες. Καθώς οι κοινωνικές δαπάνες περιορίζονται λόγω της κρίσης, διαπιστώνεται ότι οι στοχευμένες πολιτικές σε τοπικό επίπεδο είναι απαραίτητες και πιο αποτελεσματικές για την ανακούφιση των ομάδων κάτω από το όριο φτώχειας και όσων πλήττονται από την οικονομική ύφεση.

Λέξεις κλειδιά: οικονομική ύφεση, φτώχεια, ομάδες υψηλού κινδύνου, τοπική κοινωνία, κοινωνική πολιτική.

1. Εισαγωγή

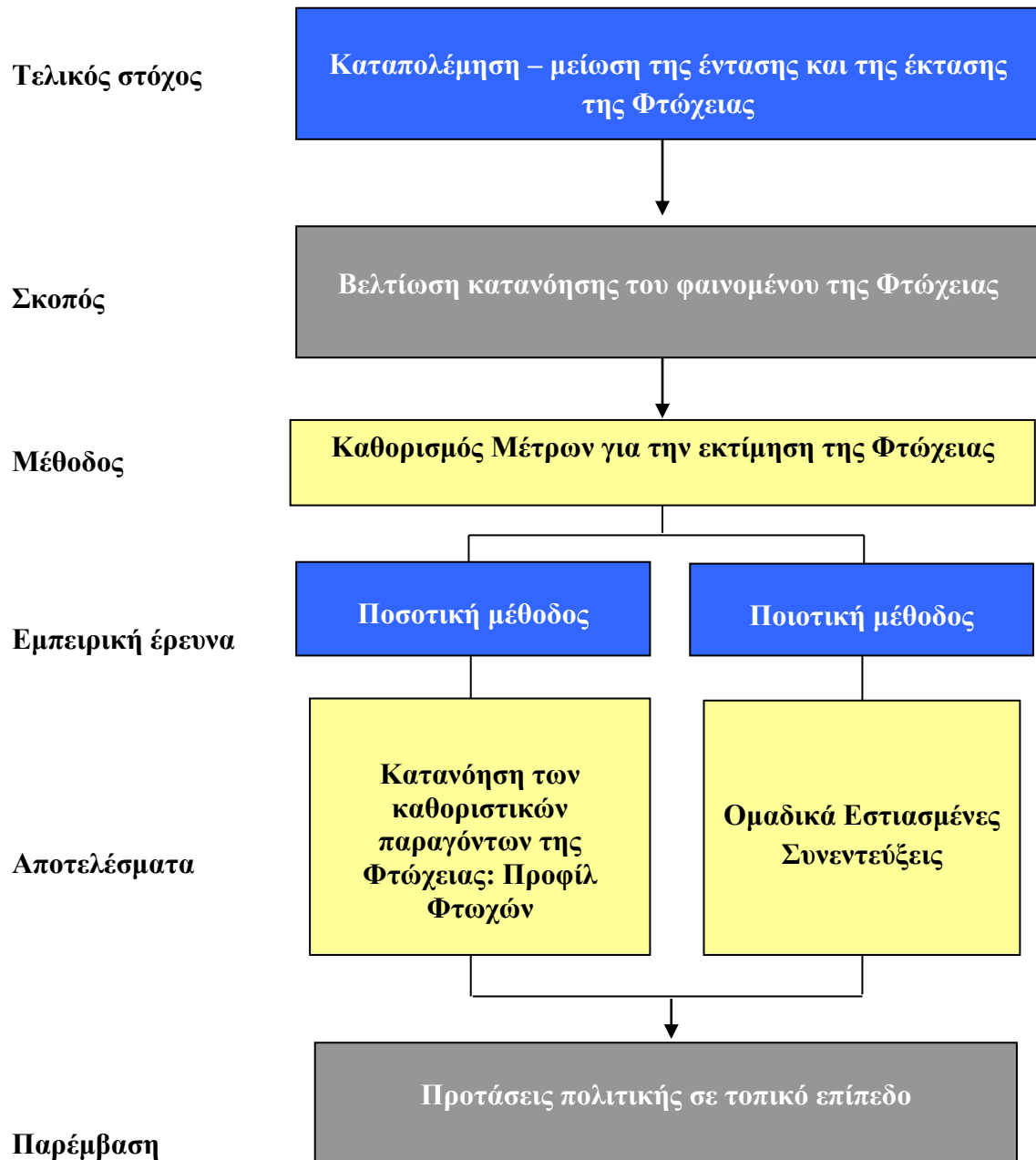
Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να προσδιορίσει τον αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης στη φτώχεια σε τοπικό επίπεδο (δήμος Αθηναίων) στην Ελλάδα. Τα ειδικότερα ερωτήματα της έρευνας είναι τα ακόλουθα: *Ποια είναι η έκταση και το βάθος της φτώχειας στο δήμο Αθηναίων; Ποιές είναι οι ομάδες υψηλού κινδύνου; Ποιοί είναι εκείνοι που πλήττονται περισσότερο από την κρίση; Υπάρχουν διαφορές μεταξύ των επιπέδων και της σύνθεσης της φτώχειας μεταξύ του Δήμου Αθηναίων, την Αττική και του συνόλου της χώρας;*

Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα θα διερευνηθούν με την εκτίμηση σχετικών δεικτών φτώχειας και υλικής στέρησης και συγκριτική – περιγραφική ανάλυση. Χρησιμοποιούνται τα δεδομένα από την δειγματοληπτική έρευνα που διεξήχθη στην Αθήνα κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2012 (800 ερωτηματολόγια).¹

Στο Σχήμα 1, παρουσιάζεται το μεθοδολογικό πλαίσιο στο οποίο έχει βασιστεί η έρευνα. Όπως διαπιστώνεται υπάρχει συνδυασμός ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας πεδίου, η οποία κατά την άποψή μας είναι απαραίτητη για την προσέγγιση του σύνθετου φαινομένου της φτώχειας σε τοπικό επίπεδο.

¹ Καθώς και συγκριτικοί δείκτες από την έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) της Eurostat.

Σχήμα 1. Αναλυτικό Μεθοδολογικό Πλαίσιο για την Φτώχεια σε τοπικό επίπεδο

Εν συντομία, η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά στην περιγραφή της μεθοδολογίας υπολογισμού των δεικτών που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση. Το δεύτερο μέρος της εργασίας περιλαμβάνει την ανάλυση των στοιχείων και κυρίως εστιάζει στον εντοπισμό των ομάδων υψηλού κινδύνου.

2. Ορισμός και μέτρηση της φτώχειας

Η ζωή σε συνθήκες φτώχειας μπορεί να δημιουργήσει πληθώρα προβλημάτων, από το να μην έχει κάποιος αρκετά χρήματα για να προμηθευτεί φαγητό και ρούχα μέχρι το να ζει σε κακές συνθήκες στέγασης και να μην τρέφεται κανονικά.

Στην Παγκόσμια Διάσκεψη για την Κοινωνική Ανάπτυξη που πραγματοποιήθηκε το 1995 στην Κοπεγχάγη, η απόλυτη ή ακραία φτώχεια ορίστηκε ως: *«... μία κατάσταση η οποία χαρακτηρίζεται από σοβαρή αδυναμία κάλυψης βασικών ανθρωπίνων αναγκών, συμπεριλαμβανομένης της τροφής, της κατανάλωσης πόσιμου νερού, της πρόσβασης σε εγκαταστάσεις υγιεινής, στέγασης, εκπαίδευσης και πληροφόρησης»* και ως εκ τούτου εξαρτάται κυρίως από την πρόσβαση σε μία σειρά υπηρεσιών.

Το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Καταπολέμησης της Φτώχειας (EAPN) διαχωρίζει την απόλυτη και την σχετική φτώχεια: *«Απόλυτη ή ακραία φτώχεια υφίσταται όταν υπάρχει έλλειψη επαρκών πόρων για την ικανοποίηση βασικών ανθρωπίνων αναγκών»*, ενώ με βάση το σχετικό ορισμό *«Φτωχοί είναι εκείνοι που το επίπεδο ζωής τους είναι κατά πολύ κατώτερο από το επίπεδο ζωής που απολαμβάνουν οι περισσότεροι στην κοινωνία στην οποία ζουν»*.

Η συμβατική άποψη της φτώχειας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης στηρίζεται σε μία σχετική προσέγγιση, η οποία αφορά *«άτομα, οικογένειες και πληθυσμιακές ομάδες, οι πόροι των οποίων (υλικοί, πολιτισμικοί και κοινωνικοί) είναι τόσο περιορισμένοι που τους αποκλείουν από τον ελάχιστο αποδεκτό τρόπο ζωής στο Κράτος-Μέλος στο οποίο ζουν. Ως εκ τούτου, το όριο της σχετικής φτώχειας ποικίλει ανάλογα με το βιοτικό επίπεδο της χώρας. Παρότι η σχετική φτώχεια είναι λιγότερο ακραία από την απόλυτη φτώχεια, δεν πρέπει να υποτιμάται. Η σχετική φτώχεια οδηγεί συχνά σε κοινωνικό αποκλεισμό.*

Ο Townsend (1979: 31) χρησιμοποιεί έναν ορισμό σύμφωνα με τον οποίο: «Τα άτομα, οι οικογένειες και οι πληθυσμιακές ομάδες μπορούν να θεωρηθούν ότι βιώνουν τη φτώχεια όταν δεν διαθέτουν τους πόρους που χρειάζονται για να προμηθευτούν τα είδη διατροφής τους, να συμμετάσχουν σε διάφορες δραστηριότητες και να έχουν τις συνήθειες ανέσεις και συνθήκες διαβίωσης ή τουλάχιστον αυτές που ενθαρρύνονται και υποστηρίζονται ευρέως από τις κοινωνίες στις οποίες ζουν. Τα εισοδήματά τους είναι τόσο χαμηλότερα από τον μέσο ατομικό ή οικογενειακό όρο που αποκλείονται πράγματι από τα συνήθη πρότυπα διαβίωσης, έθιμα ή δραστηριότητες».

Διαπιστώνεται ότι η φτώχεια προσεγγίζεται ως ανεπάρκεια πόρων και ως αδυναμία συμμετοχής σε ένα ελάχιστο αποδεκτό τρόπο ζωής. Στην πρώτη προσέγγιση, η φτώχεια ορίζεται ως έλλειψη του εισοδήματος, το οποίο είναι απαραίτητο στα άτομα για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους σε σχέση με «το πρότυπο» στην κοινωνία όπου ζουν.

Η δεύτερη-άμεση προσέγγιση εστιάζει στην υλική στέρηση και ορίζεται συνήθως ως η αναγκαστική έλλειψη ενός συνδυασμού αγαθών/ πόρων όπως η κατοχή αγαθών (π.χ. αυτοκίνητο, σπίτι, τηλέφωνο, Η/Υ) και η ικανότητα κάλυψης μίας σειράς άλλων βασικών αναγκών.

Στην παρούσα μελέτη η φτώχεια υπολογίζεται ως:

- α) *Εισοδηματική φτώχεια* (όσοι έχουν εισόδημα κάτω από το 60% ή το 40%² του διαθέσιμου διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος του νοικοκυριού).
- β) *Υποβαθμισμένη ποιότητα* η οποία αναφέρεται στην κατάσταση των ανθρώπων που δεν μπορούν να καλύψουν οικονομικά μια σειρά από ανάγκες που θεωρούνται ουσιώδους σημασίας για να ζήσουν μία αξιοπρεπή ζωή ή/και αισθάνονται ότι ζουν σε συνθήκες φτώχειας (υποκειμενική φτώχεια).

² Αφορά περιπτώσεις ακραίας φτώχειας.

3. Ποσοστό κινδύνου φτώχειας, οριακό σημείο και κίνδυνος φτώχειας βάσει διαφορετικών οριακών τιμών

Για το σκοπό της ανάλυσής μας, υπολογίζουμε το ποσοστό κινδύνου φτώχειας βάσει του εισοδήματος των νοικοκυριών που διαμένουν στο Δήμο Αθηναίων. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του πίνακα 1, το όριο φτώχειας ανέρχεται στα 6.228 ευρώ ετησίως ανά άτομο και στα 13.088 ευρώ ετησίως για νοικοκυριά με 2 ενήλικες και δυο παιδιά κάτω των 14 ετών. Αντίστοιχα το μέσο ετήσιο ισοδύναμο εισόδημα φτάνει τα 12.096 ευρώ ανά άτομο και το μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών του Δήμου Αθηναίων φτάνει τα 19.368 ευρώ. Συγκρίνοντας με τις αντίστοιχες τιμές για το σύνολο της χώρας βρίσκουμε ότι τα νοικοκυριά στην Αθήνα έχουν κατά μέσο όρο υψηλότερα εισοδήματα.

Πίνακας 1. Κατώφλι κινδύνου φτώχειας: Ελλάδα και Δήμος Αθηναίων, 2012

	Ελλάδα	Δήμος Αθηναίων
Κατώφλι κινδύνου φτώχειας ανά άτομο	5.708,0€	6.228,0€
Κατώφλι κινδύνου φτώχειας για νοικοκυριό με 2 ενήλικες και 2 εξαρτώμενα παιδιά κάτω των 14 ετών	11.986 €	13.088€
Μέσο ετήσιο ισοδύναμο εισόδημα	10.676 €	12.096€
Μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα	17.977€	19.368€
Χάσμα φτώχειας	29,9%	34,8%

Πίνακας 2. Κίνδυνος φτώχειας Ελλάδα και περιφερειακές ενότητες 2008-2012,

Δήμος Αθηναίων 2012³

Περιοχή / Κατώφλι	2008	2009	2010	2011	2012
Κίνδυνος φτώχειας (60% του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος)					
Ελλάδα	20,1	19,7	20,1	21,4	23,1
Αττική	13,1	12,8	16,3	:	:
Βόρεια Ελλάδα	25,5	24,4	24,0	:	:
Κεντρική Ελλάδα	25,6	26,4	23,8	:	:
Νησιά Αιγαίου και Κρήτη	19,0	18,4	16,5	:	:
Δήμος Αθηναίων	:	:	:	:	26,1
Ακραία φτώχεια (40% του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος)					
Ελλάδα	6,7	6,6	7,3	8,2	10,6
Δήμος Αθηναίων	:	:	:	:	8,1
Κίνδυνος φτώχειας (70% του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος)					
Ελλάδα	26,9	25,4	27,2	28,6	30,4
Δήμος Αθηναίων	:	:	:	:	33,1

³ Για τις περιφέρειες δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για το 2012.

Αντίστοιχα ενώ ο κίνδυνος φτώχειας για το σύνολο της χώρας το 2012 ανέρχεται σε 23,1% στην Αθήνα εκτιμάται να είναι γύρω στο 26,1%. Το συμβατικό όριο για τη μέτρηση του κινδύνου φτώχειας είναι σχετικά αυθαίρετο (60% του ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος). Τα όρια που τίθενται στο 40%⁴ του μέσου ισοδύναμου εισοδήματος δίνουν μια ένδειξη της κατανομής του εισοδήματος στη χαμηλότερη βαθμίδα της εισοδηματικής κλίμακας. Αντίστοιχα η διαφορά μεταξύ του 60% και 70% δείχνει πόσος πληθυσμός συγκεντρώνεται ακριβώς πάνω από τον συμβατικό δείκτη του 60%. Στην Ελλάδα για παράδειγμα το 2012 το ποσοστό των ακραία φτωχών ανέρχεται σε 10,6% ενώ για την Αθήνα το αντίστοιχο ποσοστό είναι 8,1%.

Αν όμως χρησιμοποιείται ως όριο το 70% τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 30,45% (σύνολο χώρας) και 33,1% (Δήμος Αθηναίων).

4. Ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας στο Δήμο Αθηναίων

4.1 Φτώχεια με βάση την ηλικία

Στην Ελλάδα έχουν υπάρξει αλλαγές στη σύνθεση της φτώχειας, με μια σχετική μείωσή της στην ομάδα των ηλικιωμένων και μια σχετική αύξηση για τα άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, τους ανέργους, τους νέους, τις μονογονεϊκές οικογένειες και τους μετανάστες. Ο αριθμός των παιδιών σε κίνδυνο φτώχειας έχει επίσης αυξηθεί: 1/3 των παιδιά στην Ελλάδα ζει σε οικογένεια με εισόδημα κάτω από το όριο της φτώχειας.

Αντίστοιχα στο Δήμο Αθηναίων το 20,3% των παιδιών κάτω από 17 ετών είναι φτωχά. Αυτό συμβαίνει επειδή ζουν σε φτωχές οικογένειες, είτε διότι το οικογενειακό εισόδημά τους είναι υπερβολικά χαμηλό (χαμηλοί μισθοί, ανεργία, μη σταθερή εργασία, ημιαπασχόληση) είτε γιατί η οικογένεια είναι πολυμελής και μοιράζονται όλοι ένα ή δυο εισοδήματα και επιδόματα.

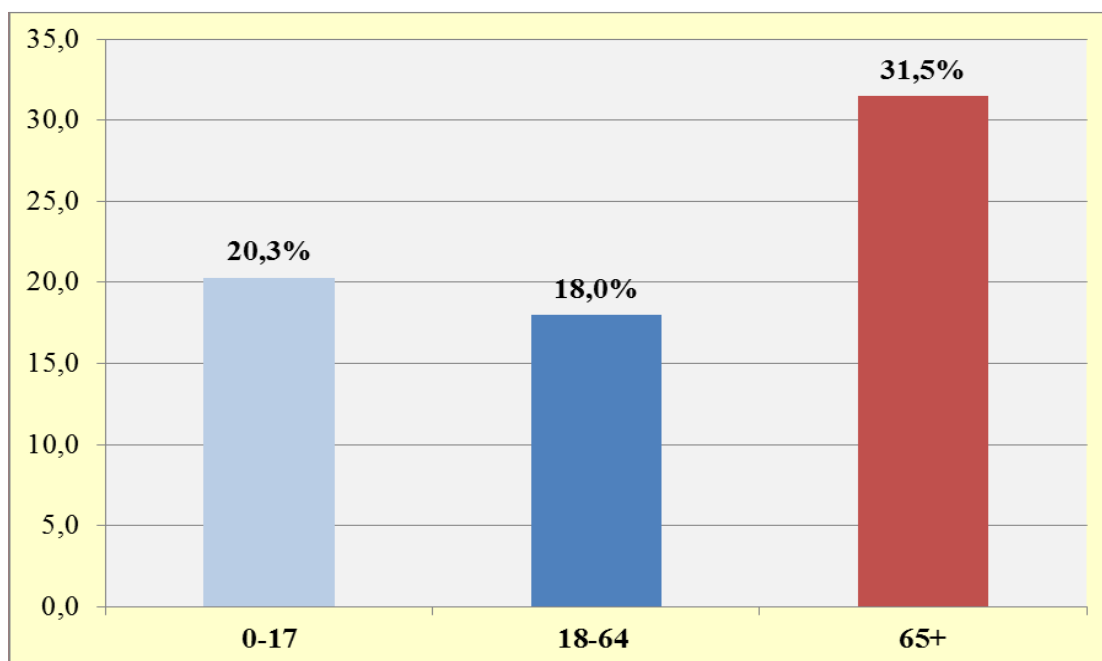
⁴ Αφορά περιπτώσεις ακραίας φτώχειας.

Επίσης το 18% των ατόμων του δείγματος ηλικίας μεταξύ 18 και 64 ετών είναι φτωχοί. Αυτό το ποσοστό είναι πολύ κάτω από το μέσο όρο συμπεριλαμβανομένων όλων των ηλικιών.

Παραδοσιακά οι ηλικιωμένοι αντιμετωπίζονται ως ευπαθής ομάδα διότι η οικονομική τους ευημερία εξαρτάται κατά πολύ από μια σειρά παραγόντων συμπεριλαμβανομένης της καταλληλότητας/επάρκειας των συστημάτων συνταξιοδότησης και την ηλικία αλλά και το φύλο του ηλικιωμένου πληθυσμού, αφού οι ηλικιωμένες γυναίκες και οι υπερήλικες αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο. Στην Ελλάδα, για τα άτομα 65 ετών και άνω το ποσοστό κινδύνου φτώχειας έπεσε μεταξύ του 2008 και του 2010 στο 21,3% (από 22,3% το 2008) αλλά μετά πάλι αυξήθηκε μεταξύ του 2010 και του 2011 στο 23,6%. Αντιθέτως, ο μέσος όρος κινδύνου φτώχειας για τα άτομα ηλικίας άνω των 65 ετών στην Ευρωπαϊκή Ένωση μειώθηκε αισθητά ανάμεσα στο 2008 και 2011 (από 19% σε 15,8%). Παρόλα αυτά, για πολλά χρόνια πριν την κρίση το ποσοστό κινδύνου φτώχειας για τους ηλικιωμένους και για τις γυναίκες μειωνόταν.

Το 2012, 31,5% των Αθηναίων ηλικίας 65 ετών και άνω είναι φτωχοί. Το βιοτικό επίπεδο των συνταξιούχων εξαρτάται από τις συντάξεις που λαμβάνουν. Το ποσό εξαρτάται από τα πρότερα επαγγέλματά τους και τους μισθούς που λάμβαναν όταν ήταν οικονομικά ενεργοί. Αυτοί που ήταν ανειδίκευτοι εργαζόμενοι ή με μερική απασχόληση ή αυτοί με πλημμελή σύνδεση με την αγορά εργασίας (κυρίως γυναίκες) συχνά λαμβάνουν και χαμηλές συντάξεις (Διάγραμμα 1).

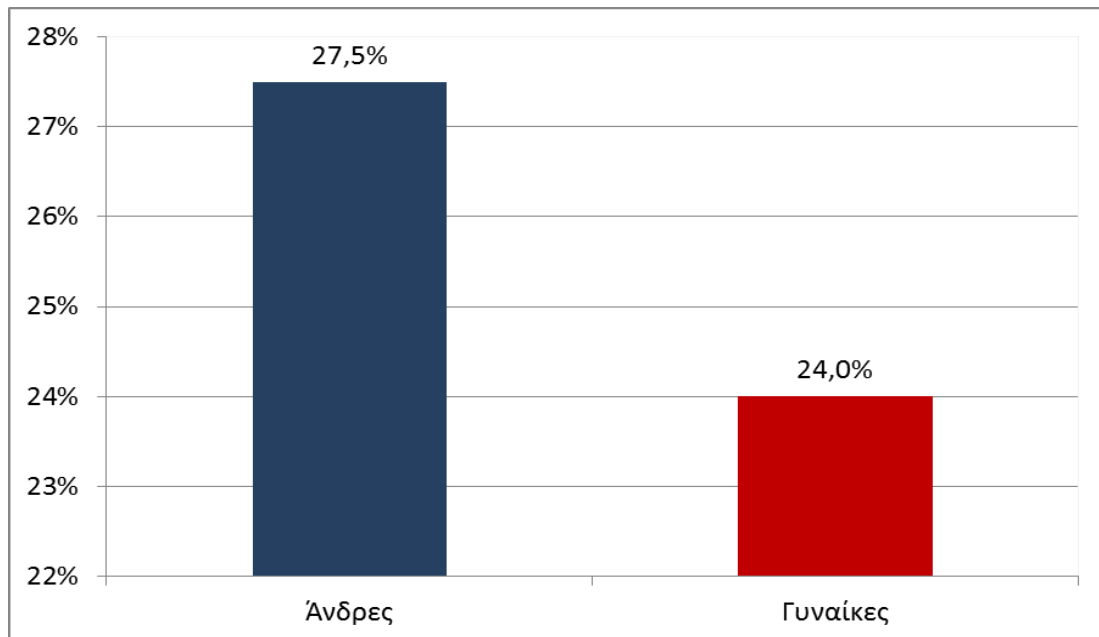
Διάγραμμα 1. Κίνδυνος φτώχειας κατά ηλικιακή ομάδα

4.2 Φτώχεια με βάση το φύλο, το μέγεθος του νοικοκυριού, το μορφωτικό επίπεδο του αρχηγού της οικογένειας και το ιδιοκτησιακό καθεστώς στέγασης

Στο Δήμο Αθηναίων, το ποσοστό φτώχειας στους άνδρες είναι πιο υψηλό από των γυναικών: 27,5% και 24,0% αντίστοιχα. Οι γυναίκες παραδοσιακά ξοδεύουν περισσότερο χρόνο παρέχοντας άμισθη φροντίδα στα παιδιά ή στους ηλικιωμένους της οικογένειας και δουλεύουν λιγότερο ή ημιπασχολούνται για να βοηθούν τα εξαρτημένα μέλη της οικογένειας. Φαίνεται ωστόσο ότι η τάση αυτή δεν ισχύει για όσες είναι υπεύθυνες στο νοικοκυριό, με αποτέλεσμα τα ποσοστά φτώχειας να καταγράφονται πιο συγκρατημένα σε σχέση με τους άνδρες (Διάγραμμα 2).

Διάγραμμα 2. Κίνδυνος φτώχειας κατά φύλο (υπεύθυνος νοικοκυριού)

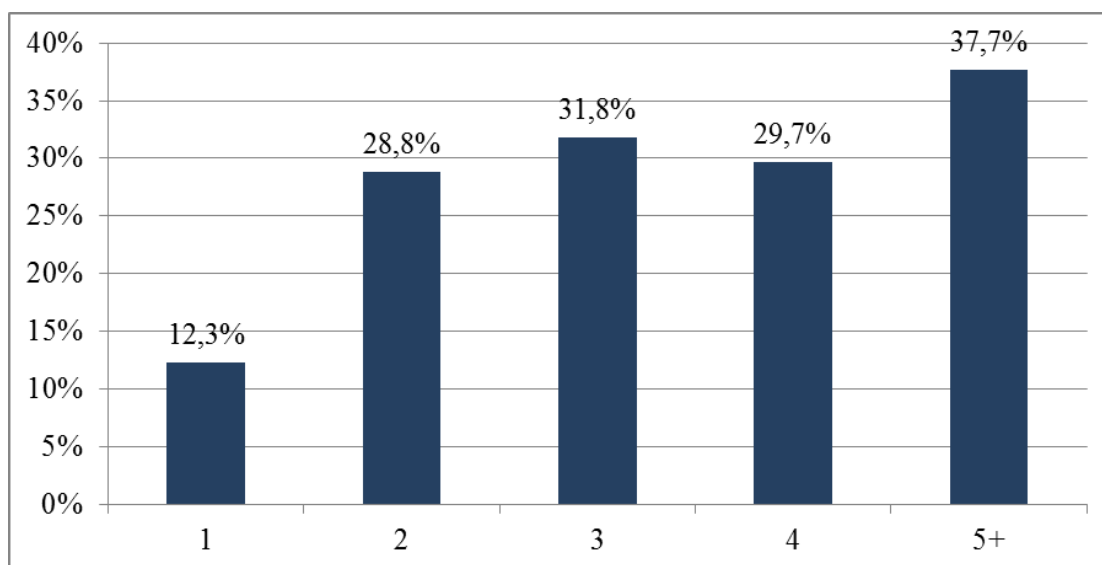

Το 2012, το 37,7% των νοικοκυριών με 5 ή περισσότερα μέλη πλήττονται από τη φτώχεια. Το 29,7% των νοικοκυριών που αποτελούνται από 4 μέλη είναι επίσης φτωχά ενώ ελάχιστα πιο κάτω βρίσκεται το 31,8% όσων ζουν σε τριμελείς οικογένειες / νοικοκυριά. Ακόμη το 28,8% των νοικοκυριών με δύο μέλη και το 12,3% των νοικοκυριών με έναν ενήλικα άνω των 18 ετών βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας (Διάγραμμα 3).

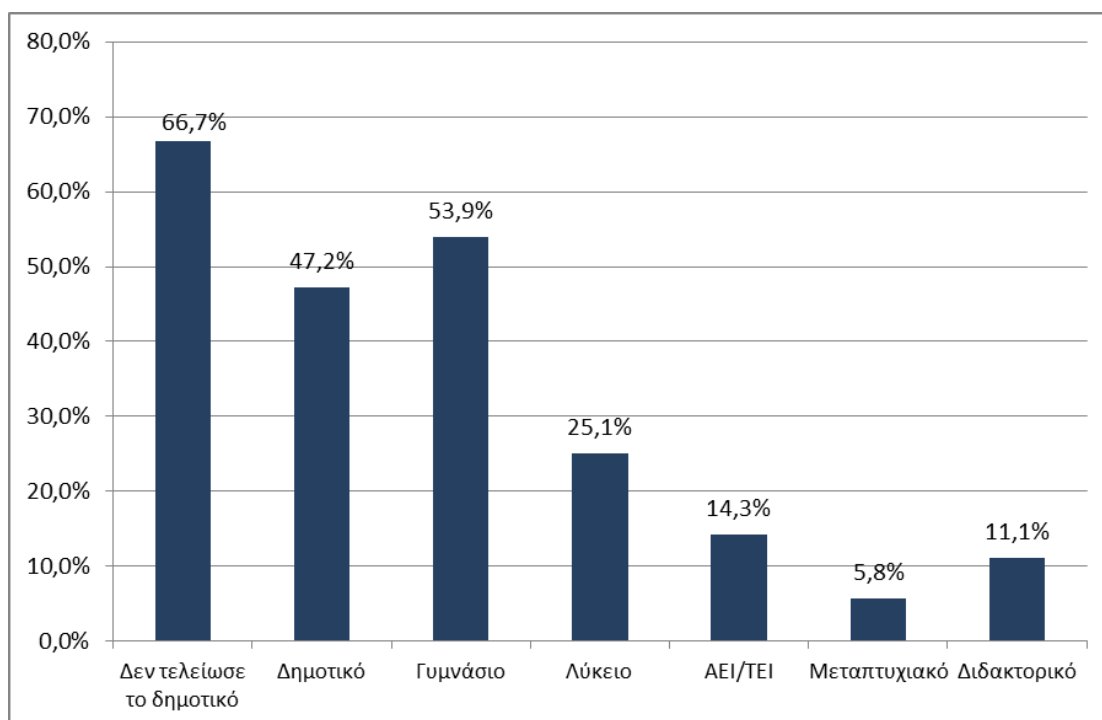
Η εκπαίδευση φαίνεται να αποτελεί ένα δίκτυ ασφαλείας απέναντι στον κίνδυνο φτώχειας. Ο σχετικός κίνδυνος φτώχειας για τα άτομα που δεν τελείωσαν το δημοτικό ανέρχεται σε 66,7%, για τα άτομα που τελείωσαν το δημοτικό σε 47,2%, για τα άτομα που τελείωσαν το γυμνάσιο σε 53,2%, για τα άτομα που τελείωσαν το λύκειο σε 25,1%, για τα άτομα που τελείωσαν ΑΕΙ/ΤΕΙ σε 14,3%, για τα άτομα που τελείωσαν μεταπτυχιακό σε 5,8% και για τα άτομα που ολοκλήρωσαν διδακτορικό σε 11,1% (Διάγραμμα 4).

Επίσης το 22,3% των νοικοκυριών που διαθέτουν δική τους κατοικία είναι σε κίνδυνο φτώχειας κι αυξάνεται στο 30,6% αν υπάρχουν οικονομικές υποχρεώσεις όπως δάνεια, υποθήκες, κτλ. Για τα νοικοκυριά που νοικιάζουν ο κίνδυνος φτώχειας αυξάνεται στο 32,1% (Διάγραμμα 5).

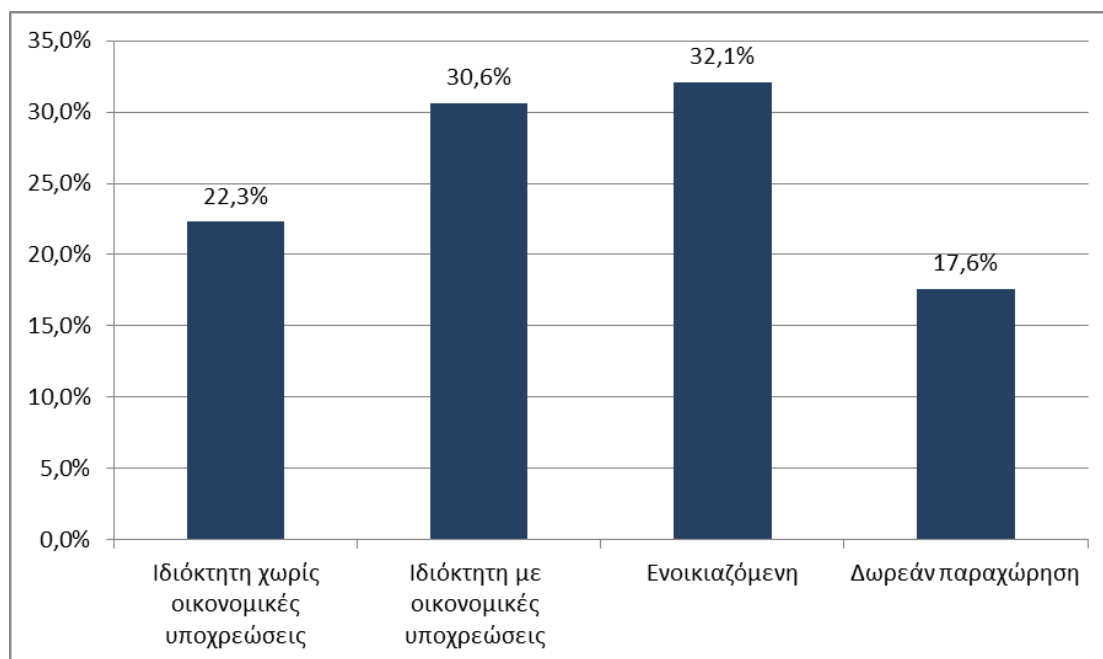
Διάγραμμα 3. Κίνδυνος φτώχειας κατά μέγεθος νοικοκυριού

Διάγραμμα 4. Κίνδυνος φτώχειας κατά εκπαιδευτικό επίπεδο (υπεύθυνος νοικοκυριού)

Διάγραμμα 5. Κίνδυνος φτώχειας κατά ιδιοκτησιακό καθεστώς κατοικίας

4.3 Φτώχεια με βάση την απασχόληση

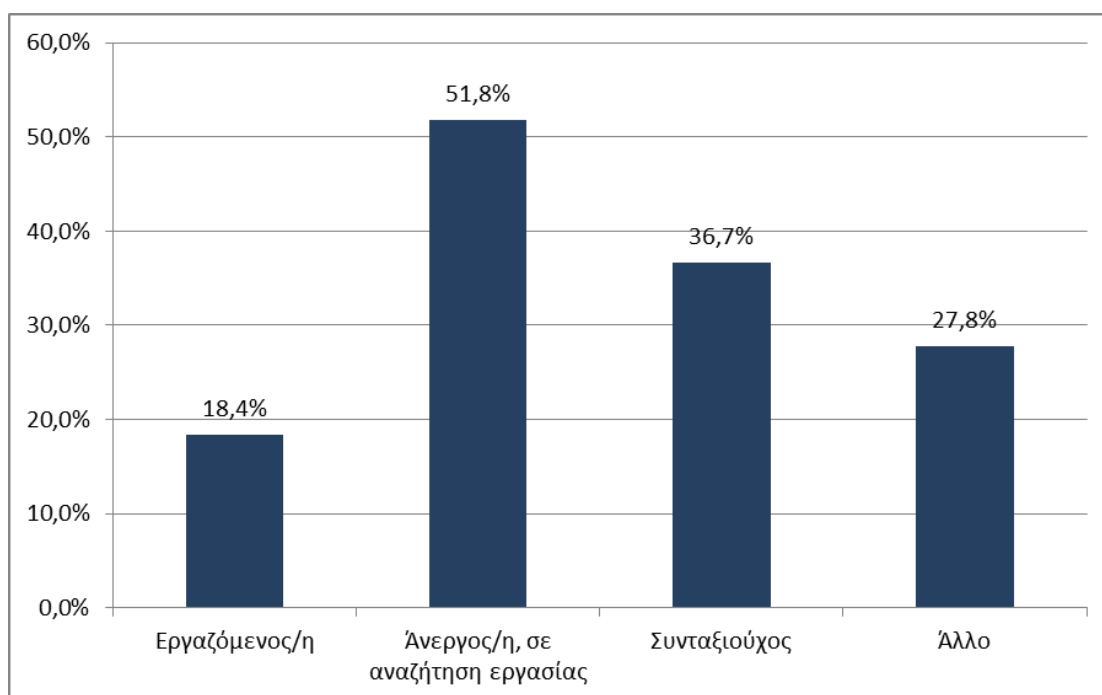
Οι εργαζόμενοι κινδυνεύουν λιγότερο από τους ανέργους και τους οικονομικά μη ενεργούς (συνταξιούχους, νοικοκυρές, κλπ.). Το ποσοστό κινδύνου φτώχειας στους εργαζόμενους ανέρχεται σε 18,4%, στους ανέργους σε 51,8%, στους συνταξιούχους σε 36,7% και στους οικονομικά ανενεργούς σε 27,8% (Διάγραμμα 6).

Περικοπές μισθών, απορρύθμιση των επιχειρήσεων, ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων οργανισμών, κατάργηση εμπορικών δασμών, συρρίκνωση του Κράτους Πρόνοιας, αναδιάρθρωση του εργατικού δυναμικού προκειμένου να τονωθεί η βιομηχανική και η οικονομική ευελιξία επηρεάζουν τη μεσαία τάξη δημιουργώντας μια διογκούμενη κοινωνική ομάδα των "εργαζόμενων φτωχών". Όχι μόνο εργάτες στο περιθώριο της αγοράς εργασίας (ανειδίκευτοι και χαμηλής εξειδίκευσης), αλλά ακόμα και καταρτισμένοι εργαζόμενοι χάνουν τις δουλειές τους καθώς στην καλύτερη των περιπτώσεων είναι καταδικασμένοι να υποβιβαστούν στη θέση των ανειδίκευτων μέσω της διαδικασίας του απο-χαρακτηρισμού τους (ως υψηλής κατάρτισης εργατικό δυναμικό) ή συχνά πέφτουν σε περιοδική ανεργία. Το να υπάρχει δουλειά φαίνεται ο καλύτερος τρόπος να αποφύγει κανείς τον κίνδυνο φτώχειας, αλλά δεν αποτελεί κι

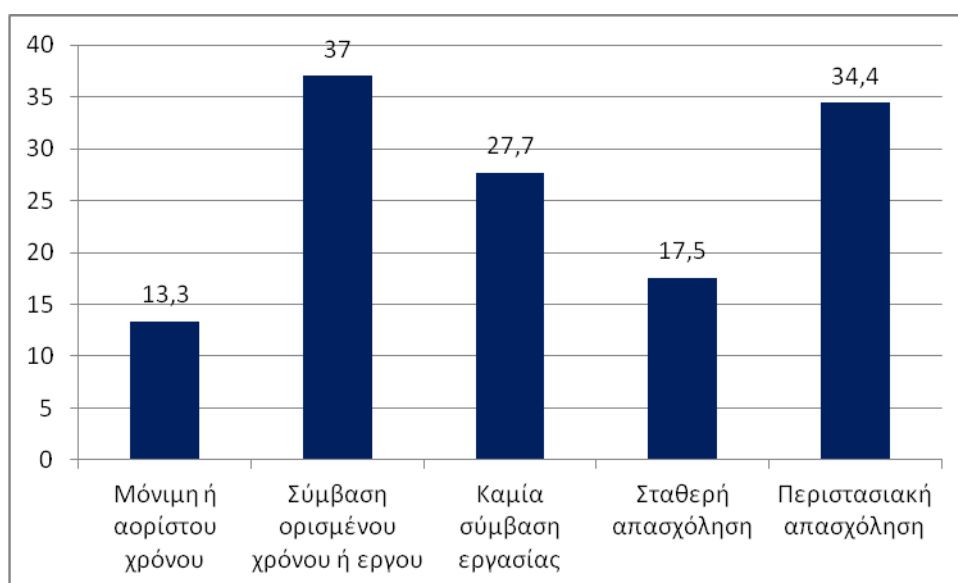
απαραίτητη συνθήκη. Φτώχεια με εργασία, είναι μια περίπλοκη κατάσταση καθώς συνήθως αναφέρεται στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού στο οποίο τουλάχιστον ένα άτομο δουλεύει σε σχέση με τα άτομα που εξαρτώνται από αυτό το (μοναδικό) οικογενειακό εισόδημα. Αυτό απεικονίζεται καθαρά στο Διάγραμμα 6, όπου πολλά άτομα αν και εργάζονται είναι φτωχά.

Ο κίνδυνος φτώχειας για τους εργαζόμενους με μόνιμη ή αορίστου χρόνου απασχόληση ανέρχεται σε 13,3%, για τους εργαζόμενους με σύμβαση ορισμένου χρόνου ή έργου σε 37,0%, ενώ για τα άτομα με καμία σύμβαση εργασίας σε 27,7%. Επίσης σημαντικά χαμηλότερος είναι ο κίνδυνος φτώχειας για όσους έχουν σταθερή απασχόληση (17,5%) συγκριτικά με τις περιπτώσεις όσων εργάζονται περιστασιακά (34,3%) (Διάγραμμα 7).

Διάγραμμα 6. Κίνδυνος φτώχειας κατά κατάσταση απασχόλησης (υπεύθυνος του νοικοκυριού)

Διάγραμμα 7. Κίνδυνος φτώχειας κατά είδος απασχόλησης (υπεύθυνος του νοικοκυριού)

5. Υποκειμενική φτώχεια, ποιότητα ζωής (επιλεγμένοι δείκτες) και μελλοντικές προσδοκίες

Με βάση την ερώτηση: «Έχοντας υπ' όψιν το συνολικό μηνιαίο εισόδημα, μπορεί το νοικοκυριό σας να τα βγάλει πέρα οικονομικά;», οι απαντήσεις είναι:

Με μεγάλη δυσκολία	18,9%
Με δυσκολία	24,5%
Με κάποια δυσκολία	37,7%
Μάλλον εύκολα	16,6%
Εύκολα	1,9%
Πολύ εύκολα	0,4%

Με βάση τα στοιχεία της έρευνας διαπιστώνεται ότι στο Δήμο Αθηναίων ένα μεγάλο ποσοστό πληθυσμού «με μεγάλη δυσκολία» (18,9%), «με δυσκολία» (24,5%) ή «με

κάποια δυσκολία» (37,7%) τα βγάζουν πέρα οικονομικά. Σημειωτέον ότι μπορεί τα νοικοκυριά που είναι φτωχά να δηλώνουν ότι τα βγάζουν πέρα, αλλά με πολλές στερήσεις, ζώντας κάτω από ένα αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης. Χρησιμοποιώντας κάποια ερωτήματα που προσδιορίζουν την ποιότητα ζωής ή την υλική στέρηση, μπορούμε να διαπιστώσουμε αν κάτι τέτοιο πράγματι συμβαίνει.

Πιο συγκεκριμένα, οι ερωτώμενοι στο Δήμο Αθηναίων κλήθηκαν να απαντήσουν σε κάθε μία από τις ακόλουθες ερωτήσεις:

1. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να κρατήσει το σπίτι του επαρκώς ζεστό;
2. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει ένα ψυγείο;
3. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει πλυντήριο ρούχων;
4. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει φούρνο μικροκυμάτων;
5. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει τηλέφωνο;
6. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει τηλεόραση;
7. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει ηλεκτρονικό υπολογιστή;
8. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να έχει πρόσβαση στο διαδίκτυο;
9. Έχει το νοικοκυριό την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει αυτοκίνητο;

Οι απαντήσεις παρουσιάζονται στον Πίνακα 3. Συγκεκριμένα το 9,6% των φτωχών Αθηναίων δεν μπορούν αρκούντως να θερμανθούν ενώ το 19,1% δεν έχουν φούρνο μικροκυμάτων. Το 25,5% των φτωχών νοικοκυριών και το 9,4% των μη φτωχών νοικοκυριών δεν διαθέτουν αυτοκίνητο, ενώ το 13,4% του φτωχού πληθυσμού και το 4% του μη φτωχού δε διαθέτει υπολογιστή.

Πίνακας 3. Επιλεγμένοι δείκτες ποιότητας ζωής, Δήμος Αθηναίων

Ποσοστό πληθυσμού που δεν έχει την οικονομική δυνατότητα:	Φτωχοί (%)	Μη φτωχοί (%)
Να κρατήσει το σπίτι ζεστό επαρκώς	9,6	1,9
Να αγοράσει ένα ψυγείο	0,2	0,6
Να αγοράσει πλυντήριο ρούχων	3,2	1,8
Να αγοράσει φούρνο μικροκυμάτων	19,1	4,3
Να αγοράσει τηλέφωνο	3,8	0,5
Να αγοράσει τηλεόραση	1,9	0,5
Να αγοράσει ηλεκτρονικό υπολογιστή	13,4	4,0
Να έχει πρόσβαση στο διαδίκτυο	17,2	4,7
Να αγοράσει αυτοκίνητο	25,5	9,4

Επίσης, με βάση το Διάγραμμα 8 φαίνεται ότι μεσαίας τάξης νοικοκυριά υφίστανται συνεχείς πιέσεις ως αποτέλεσμα της κρίσης. Η φτώχεια και η ανεργία έχουν αυξηθεί σημαντικά και πλήττουν άτομα που δεν έπλητταν στο παρελθόν. Πάνω από 60% των φτωχών και των μη φτωχών στην Αθήνα δήλωσαν ότι η κατάσταση χειροτερεύει δείχνοντας την απαισιόδοξη στάση τους για το εγγύς μέλλον.

6. Οικονομική πίεση των νοικοκυριών

Στο Δήμο Αθηναίων, έχουμε πολλές περιπτώσεις ατόμων που πέραν της έντονης υλικής στέρησης αντιμετωπίζουν και οικονομική πίεση. Το 34,9% των ερωτηθέντων πληρώνει κάποιο ποσό για εξόφληση στεγαστικού δανείου, δάνειο για αγορά ΙΧ πληρώνει το 12,8% ενώ δόσεις πιστωτικών καρτών δίνει το 13,2% (πίνακας 4).

Ακολουθεί ο πίνακας 4, στον οποίο εμφανίζονται τα είδη δανείων ή οι πηγές δόσεων όπου καταβάλλουν χρήματα οι ερωτώμενοι.

Πίνακας 4. Δόσεις για δάνεια: Δήμος Αθηναίων 2012

Στεγαστικό κύριας κατοικίας	34,9%
Στεγαστικό δευτερεύουσας ή εξοχικής κατοικίας	4,3%
Επισκευαστικό κύριας ή δευτερεύουσας κατοικίας	7,5%
Δάνειο για αγορά Ι.Χ.	12,8%
Άλλο καταναλωτικό δάνειο	14,6%
Δόσεις πιστωτικών καρτών	13,2%
Δόσεις για αγορά ειδών από καταστήματα λιανικής	12,5%
Επαγγελματικό δάνειο	0,4%

Στην ερώτηση «Πόσο επιβαρύνουν το εισόδημά σας οι αποπληρωμές δανείων ή αγορών που πραγματοποιήσατε με δόσεις, συμπεριλαμβανομένων και των τόκων», το 28,7% των ερωτώμενων δηλώνει 'πάρα πολύ' και το 55,6% 'αρκετά' (Πίνακας 5).

Πίνακας 5. «Πόσο επιβαρύνουν το εισόδημά σας οι αποπληρωμές δανείων ή αγορών που πραγματοποιήσατε με δόσεις, συμπεριλαμβανομένων και των τόκων;»

Πάρα πολύ	28,7%
Αρκετά	55,6%
Καθόλου	15,6%

Τουλάχιστον 1 φορά καθυστέρησε να πληρώσει το ενοίκιο το 9% των ερωτώμενων, το 18,7% αντιμετώπισε πρόβλημα τουλάχιστον 1 φορά για να πληρώσει πάγιους λογαριασμούς της κύριας κατοικίας (ηλεκτρικού ρεύματος, νερού, αερίου, κλπ.), ενώ

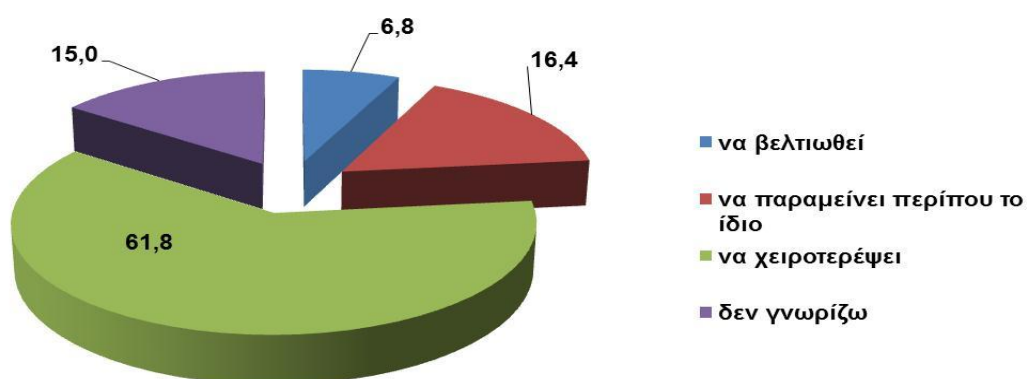
το 6,8% έχει καθυστερήσει τουλάχιστον 1 φορά να πληρώσει τις δόσεις πιστωτικών καρτών, δανείων για οικοσκευή κλπ. ή αγορών με δόσεις (Πίνακας 6).

Αυτό έχει μάλλον ως συνέπεια το 61,8% να αναμένει ότι η οικονομική κατάσταση θα χειροτερέψει τους επόμενους 12 μήνες (Διάγραμμα 8).

Πίνακας 6. Καθυστέρηση στην πληρωμή ενοικίου, πάγιων λογαριασμών και δόσεων

	Ενοίκιο	Πάγιοι Λογαριασμοί	Δόση στεγαστικού δανείου	Δόσεις πιστωτικών καρτών
Ναι (1 φορά)	9,0%	18,7%	3,5%	6,8%
Ναι (2 φορές και άνω)	5,3%	15,8%	2,3%	5,8%
Όχι	18,9%	64,4%	11,7%	15,8%
Δε με αφορά	66,8%	1,0%	82,5%	71,5%

Διάγραμμα 8. Προσδοκία οικονομικής κατάστασης στους επόμενους 12 μήνες

7. Οικονομική ανισότητα

Ο δείκτης άνισης κατανομής εισοδήματος (συντελεστής Gini) κυμαίνεται στο 34,6% στο Δήμο Αθηναίων το έτος 2012. Αυτό σημαίνει ότι αν πάρουμε δύο τυχαία άτομα του πληθυσμού, αναμένουμε ότι το εισόδημά τους θα διαφέρει κατά 34,6% του μέσου εισοδήματος.

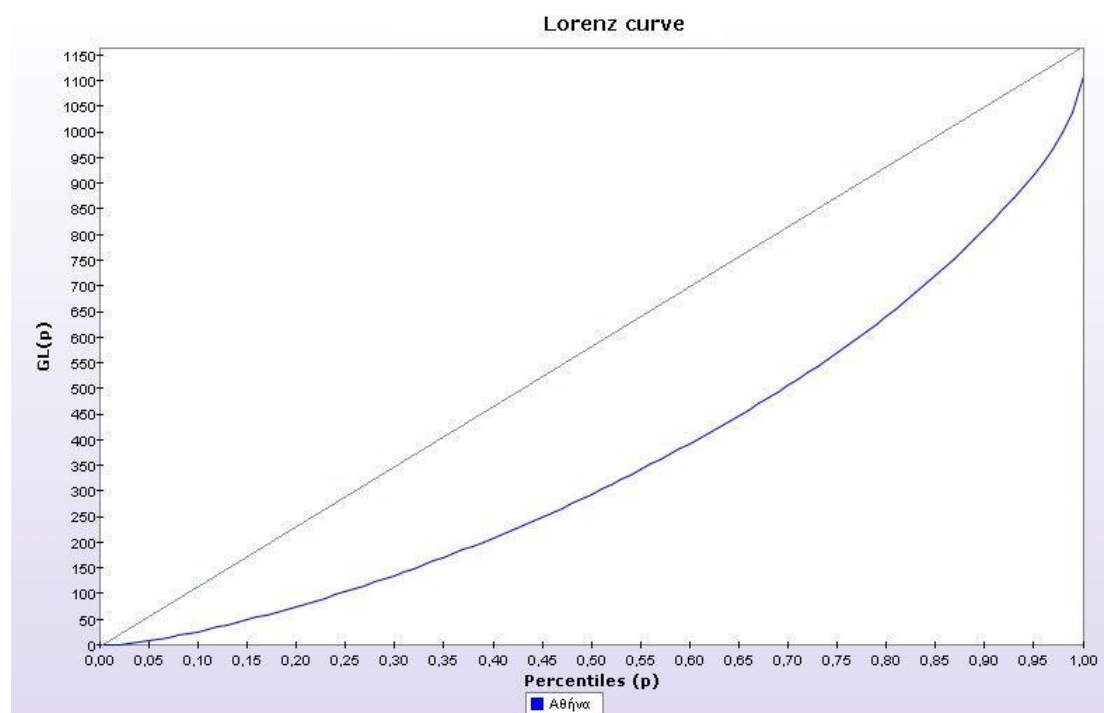
Αντίστοιχα, το ίδιο έτος αναφοράς, ο συγκεκριμένος συντελεστής διαμορφώθηκε στο 34,3% για το σύνολο χώρας (Πίνακας 7).

Η αντίστοιχη καμπύλη Lorenz, δείχνει ότι η ανισότητα στο Δήμο είναι ιδιαίτερα έντονη (Διάγραμμα 9).

Πίνακας 7. Συντελεστής Gini, Δήμος Αθηναίων και Σύνολο Χώρας, 2012

Δήμος Αθηναίων	34,6%
Σύνολο Χώρας	34,3%

Διάγραμμα 9. Καμπύλη Lorenz, Δήμος Αθηναίων, 2012

8. Συμπεράσματα και κύρια ευρήματα από την ποιοτική έρευνα

Από τη μέχρι στιγμής ανάλυση στο αστικό κέντρο της χώρας, φαίνεται ότι η κρίση έχει έντονη επίπτωση στη φτώχεια η οποία εξετάζεται με απλούς και περισσότερο σύνθετους δείκτες. Παρ' όλες τις ενδείξεις ότι η αύξηση της σχετικής φτώχειας είναι σημαντική, τα συμπεράσματα που προκύπτουν είναι αποκαλυπτικά και πολύ ενδιαφέροντα.

Το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι το προφίλ της φτώχειας που παρουσιάσαμε αποκαλύπτει ότι στην Αθήνα υπάρχουν σημαντικές δημογραφικές και κοινωνικό-οικονομικές διαστάσεις που ευθυγραμμίζονται με τα ευρήματα για τη φτώχεια κι άλλων μελετών για τη χώρα.

Τα ποσοστά φτώχειας είναι σχετικά χαμηλά σε αυτούς που είναι πολύ μορφωμένοι και σε αυτούς που συμμετέχουν στην αγορά εργασίας. Από την άλλη πλευρά η φτώχεια αυξάνεται ανάλογα με την ηλικία και το μέγεθος του νοικοκυριού.

Πιο συγκεκριμένα, στο Δήμο Αθηναίων για το έτος 2012, ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας είναι:

- Τα άτομα με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης,
- Τα άτομα ηλικίας 65 ετών και άνω,
- Τα νοικοκυριά με περισσότερα από πέντε μέλη,
- Τα παιδιά ηλικίας 0-17 ετών,
- Οι άνεργοι,
- Οι ενοικιαστές,
- Τα άτομα με μη σταθερή απασχόληση.

Το 2012 το 8,1% του πληθυσμού της Αθήνας είναι ακραία φτωχό δηλαδή με εισόδημα κάτω από το 40% της διαχωριστικής γραμμής.

Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι η εργασία δεν συνιστά πλέον ένα αποτελεσματικό δίχτυ προστασίας ενάντια στη φτώχεια. Οι εργαζόμενοι φτωχοί στο Δήμο Αθηναίων

καταγράφουν ποσοστό 18,4%, οι εργαζόμενοι με σύμβαση ορισμένου χρόνου ή έργου 37,0%, οι μόνιμοι ή αορίστου χρόνου εργαζόμενοι 13,3% και οι εργαζόμενοι με σταθερή απασχόληση σε 17,5%, ενώ η φτώχεια για τους ανέργους προσεγγίζει το 51,8%.

Το τρίτο συμπέρασμα είναι ότι ενώ αναγνωρίζεται πλέον, η πολυπλοκότητα της φτώχειας, η πολιτική πρακτική την αντιμετωπίζει μονοδιάστατα αδυνατώντας να την περιορίσει αποτελεσματικά. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει και από ποιοτική έρευνα στην οποία συμμετείχαν επιλεγμένα στελέχη που δραστηριοποιούνται στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών στο Δήμο Αθηναίων. Ειδικότερα, αναφέρονται τα ακόλουθα:

1. «Η φτώχεια δεν είναι ατύχημα. Η φτώχεια είναι πολιτική επιλογή. Όταν έχεις βίαια φαινόμενα φτωχοποίησης πληθυσμού, δηλαδή όταν ξαφνικά μένουν άνεργοι σε μία πόλη 20.000 κατοίκων οι 5.000 άνθρωποι, δεν είναι ένα ατύχημα, δεν έτυχε επειδή έγινε σεισμός και κατέρρευσαν οι υποδομές της πόλης».

2. «Τα προνοιακά επιδόματα ήταν ανέκαθεν μία στήριξη των λίγων. Άμα φτάσουμε στο σημείο να γίνονται τα προνοιακά επιδόματα η στήριξη των 2/3 μιας κοινωνίας τότε υπονομεύονται οι προϋποθέσεις κοινωνικής συνοχής».

3. «Η ανθρώπινη συμπεριφορά πρέπει να λαμβάνεται πάντα υπόψη στην εφαρμογή πολιτικών. Για παράδειγμα η Ελλάδα δεν έχει κουλτούρα ούτε αστεγίας ούτε ξενώνων αστέγων. Έχει περισσότερο νόημα να ενισχύσεις κάτι στο εισόδημα του άνεργου για να μη βγει στο δρόμο, παρά να πιστέψεις και να ελπίσεις ότι θα πάει σε ξενώνα φιλοξενίας. Δεν την έχουμε αυτή την κουλτούρα, δεν έχουμε και το κλίμα που θα μας σπρώξει σε αυτή τη δομή. Θα πρέπει να σκεφτούμε λίγο διαφορετικά, να μελετήσουμε πως συμπεριφερόμαστε εθιμικά, πολιτισμικά και να το δούμε αυτό πως στήνεται».

Είναι πλέον ολοφάνερο ότι για τον προσδιορισμό της φτώχειας δεν είναι επαρκής η εξέταση του ύψους του εισοδήματος ενός ατόμου (ή ενός νοικοκυριού), αλλά είναι αναγκαίο να εξεταστεί συγχρόνως το κατά πόσο το συγκεκριμένο άτομο (ή νοικοκυριό) ικανοποιεί ορισμένες συγκεκριμένες ανάγκες, όπως η επαρκής θέρμανση της κατοικίας του (το 2012 στο Δήμο Αθηναίων ποσοστό 9,6% των φτωχών δηλώνει αδυναμία), η κατοχή ηλεκτρονικού υπολογιστή (το 2012 στο Δήμο Αθηναίων

ποσοστό 13,4% των φτωχών δηλώνει αδυναμία), η πρόσβαση στο διαδίκτυο (το 2012 στο Δήμο Αθηναίων ποσοστό 17,2% των φτωχών δηλώνει αδυναμία) ή η κατοχή αυτοκινήτου (το 2012 στο Δήμο Αθηναίων ποσοστό 25,5% των φτωχών δηλώνει αδυναμία).

Ο ορισμός του P. Townsend (1979, σ. 31), ότι η φτώχεια καθορίζεται από έλλειψη πόρων, αγαθών, δραστηριοτήτων και υπηρεσιών που εμποδίζουν τη συμμετοχή σε συνήθεις κοινωνικές δραστηριότητες ή στο σύνηθες βιοτικό επίπεδο της κοινότητας, είναι περισσότερο επίκαιρος από ποτέ.

Το τέταρτο συμπέρασμα, είναι ότι αποδυναμώνεται το προνοιακό μοντέλο του ευρωπαϊκού νότου. Καθώς κάθε νοικοκυριό έχει πλέον έναν και δυο ανέργους, η διευρυμένη οικογένεια και τα κυκλώματα αυτοβοήθειας, που λειτουργούσαν πριν την κρίση ως ισχυρό υποκατάστατο των ελλειμματικών κρατικών κοινωνικών παροχών, χάνουν τη δυναμική τους. Όταν όλες οι εναλλακτικές λύσεις για απασχόληση έχουν εξαντληθεί, οι συντάξεις και τα επιδόματα περικόπτονται, το δίκτυ αυτοβοήθειας είναι διάτρητο. Μέσα σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες καλείται η Τοπική Αυτοδιοίκηση πρώτου βαθμού να αντιμετωπίσει την ένταση και την έκταση που έχει λάβει το φαινόμενο της φτώχειας εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, δεδομένου ότι βρίσκεται πιο κοντά στον πολίτη και στα προβλήματα που αντιμετωπίζει.

Παρά ταύτα, στο ερώτημα «Κατά πόσο είναι εφικτό να αντιμετωπίσετε την ένταση και την έκταση του φαινομένου της φτώχειας εξαιτίας της οικονομικής κρίσης» που θέσαμε στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας, λάβαμε ενδεικτικά τις ακόλουθες απαντήσεις από τους συμμετέχοντες στην ομαδικά εστιασμένη συνέντευξη:

1. «Σε έναν φορέα όπως ο δικός μας που δεν ασχολείται με τα αίτια της φτώχειας αλλά με τα αποτελέσματα, δεν υπάρχει περίπτωση να αντιμετωπιστεί η ένταση του φαινομένου επαρκώς. Θα έλεγα ούτε μετρίως. Είναι σα να δίνεις ασπιρίνες σε άτομα που πάσχουν από κακοήθεις όγκους, αυτή είναι η σχέση. Αυτή η ερώτηση έχει νόημα για αυτούς που κάνουν επιτελικούς σχεδιασμούς πολιτικών πρόληψης. Εμείς επειδή δεν ασχολούμαστε με το πώς προκαλείται το πρόβλημα αλλά με τις επιπτώσεις του προβλήματος δεν έχουμε τη δυνατότητα να πούμε κάτι τέτοιο, και αν το πούμε θα είμαστε ή ψεύτες ή δε θα έχουμε σοβαρότητα».

2. «Ο δήμος είναι ο δέκτης. Από τη στιγμή που έχουν καταρρεύσει οι δομές του κράτους, ο δήμος είναι ο δέκτης, ο δήμος συνολικά. Δηλαδή σκεφτείτε η κατάργηση ψυχιατρικών ξενόνων τι σημαίνει για το δήμο όταν αυτοί οι άνθρωποι ανυποστήρικτοι από οικογένεια βρεθούν στο δρόμο και καλείται η πόλη να λύσει το ζήτημα επειδή το κράτος προκάλεσε, έσπρωξε αυτούς τους ανθρώπους στο δρόμο. Ή σκεφτείτε η έλλειψη εφαρμογής πολιτικών για την αντιμετώπιση του προβλήματος των ναρκωτικών ή της υποστήριξης των τοξικομανών τι πρόβλημα δημιουργεί στην πόλη, που δεν είναι δικό της πρόβλημα, αλλά δημιουργεί δυσάρεστες επιπτώσεις στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Δε φταίει ο δήμος που οι τοξικομανείς κοιμούνται έξω από τις πολυκατοικίες και όταν ξυπνάνε τα παιδιά να πάνε στο σχολείο θα πρέπει να πατήσουν σε οχτώ σύριγγες για να πάνε σχολείο. Αλλά καλείται ο δήμος να πληρώσει με δημοτικά τέλη για αυτή την κατάσταση και βέβαια εννοείται ότι δε θα είναι ευχαριστημένος. Δηλαδή ο δήμος συνολικά είναι ο δέκτης των επιπτώσεων, δυστυχώς όλοι οι δήμοι. Γιατί; Γιατί το πρόβλημα κεντρικά όχι μόνο δεν αντιμετωπιζόταν επαρκώς στο παρελθόν, αλλά τώρα δε αντιμετωπίζεται ούτε όσο αντιμετωπιζόταν στο παρελθόν».

3. «Ο Δήμος παρέχει πολύ υψηλό επίπεδο στην Κοινωνική Πολιτική. Το Κράτος δεν έχει Κοινωνική Πολιτική. Δεν έχει δομές. Δεν έχει τίποτα. Και έρχονται στην τελευταία ανάλυση οι Δήμοι να καλύψουν τα κενά της κεντρικής εξουσίας. Θεωρώ, ότι με τα λίγα οικονομικά που έχουν οι Δήμοι και φάνηκε στην πορεία των τριάμισι χρόνων, έχουν στραφεί όλοι στις κοινωνικές δομές, στο να βοηθήσουν τον κόσμο. Και θεωρώ δηλαδή ότι αντικαθιστούν την Κεντρική Διοίκηση. Που δε θα θέλαμε να κάνουμε κάτι τέτοιο. Δεν είναι στις λογικές. Θα ήταν καλύτερο η Κεντρική Διοίκηση να έχει χώρους, να έχει δομές, που να μπορεί ο καθένας να απευθυνθεί συγκεκριμένα. Δεν το έχει όμως. Κι αναγκάστηκαν οι Δήμοι να πάρουν τις πρωτοβουλίες και με ρίσκο, πάρα πολλές φορές, να βγουν και στο θέμα της παρανομίας. Καταλαβαίνετε τι θέλω να πω».

9. Βιβλιογραφία

European Antipoverty network (EAPN)., (2009). Poverty and inequality in the EU.

http://www.eapn.eu/images/docs/poverty%20explainer_web_en.pdf

Guio, A.-C. (2005). *Material Deprivation in the EU*, Statistics in Focus, Population and Social Conditions, Living Conditions and Welfare, 21/2005, Eurostat, Luxembourg.

Halleröd, B., (1995). "The truly poor: direct and indirect measurement of consensual poverty in Sweden", *Journal of European Social Policy*, Vol.5, No. 2, pp. 111-129.

Hellenic Statistical Authority., (2010, p. 5), classification.

Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom*. London: Allen Lane and Penguin Books.

Διαδικτυακές αναφορές

http://www.european-microfinance.org/definitionexclusionsociale_en.php.

<http://www.un.org/esa/socdev/wssd/index.html>.

http://www.european-microfinance.org/definitionexclusionsociale_en.php.